

OMASTA KEHOSTA RAKAS

KEHOTUNNEKASVATUSOPAS VARHAISKASVATTAJILLE

SISÄLLYS

Lukijalle

3

Mitä on kehotunnekasvatus?

4

Mitä ovat tunnetaidot?

6

Mitä ovat turvataidot?

8

Mitä on lapsen myönteinen minäkuva?

10

Toiminnalliset harjoitukset

12

Loppusanat

16

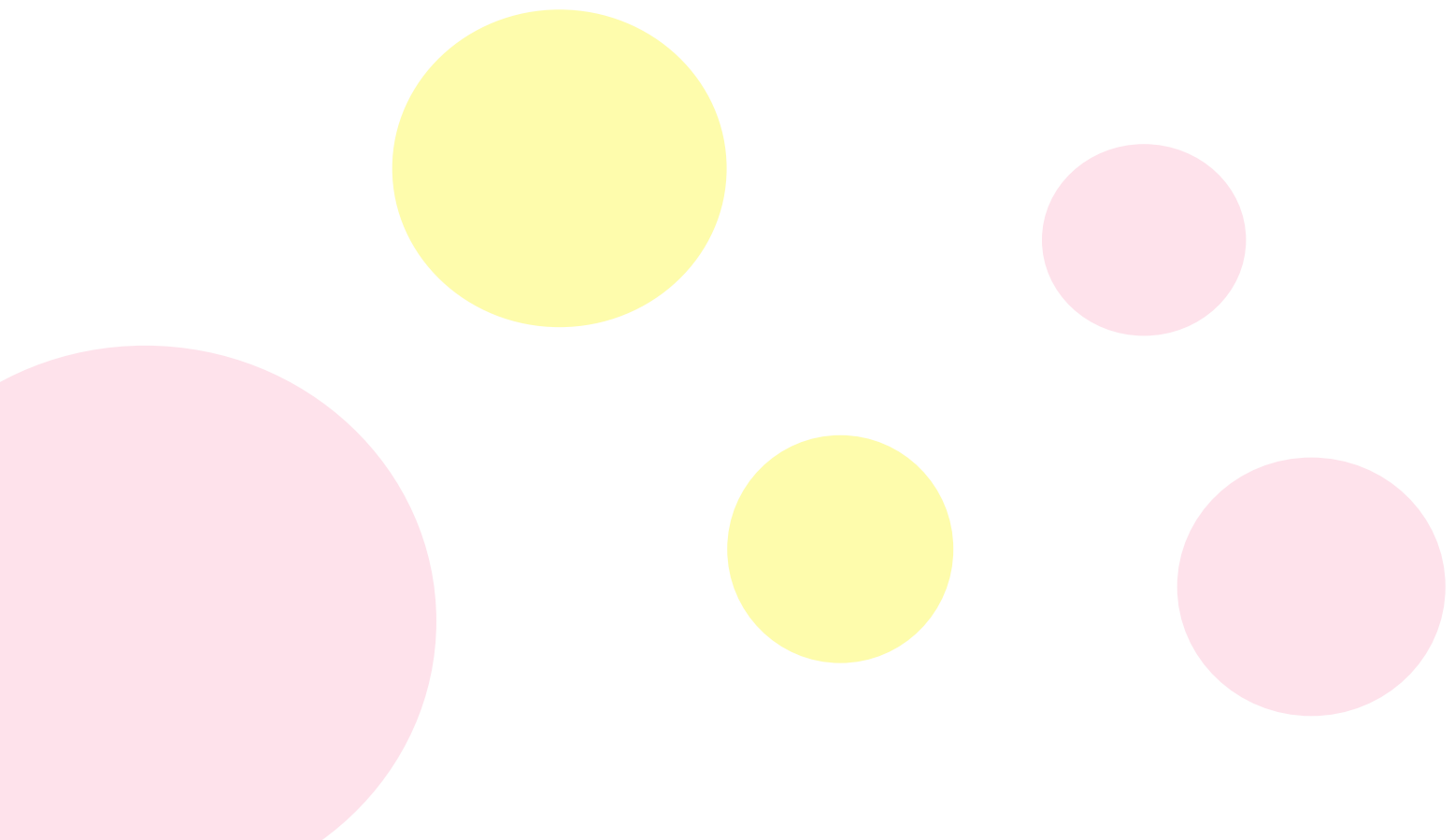
Lähteet

17

Lukijalle

Pitelet kädessäsi opasta kehotunnekasvatuksesta. Olemme koonneet oppaaseen tietoa kehotunnekasvatuksesta, johon kuuluu tunnetaidot, turvataidot sekä myönteinen minäkuva. Loppuun olemme koonneet toiminnallisia harjoituksia, joita voit hyödyntää varhaiskasvatuksessa. Toivomme oppaasta olevan apua käytännön tuokioiden suunnitteluun sekä niiden harjoittamiseen.

Opas on tehty opinnäytetyön tuotoksena Karelia-ammattikorkeakoulussa, yhteistyössä varhaisvuosien kehotunnekasvatukseen erikoistuneen Kasvukarusellin kanssa meidän toimeksiantopäiväkodin varhaiskasvattajille.

MITÄ ON KEHOTUNNEKASVATUS?

Kehotunnekasvatus tähtää myönteiseen kehonkuvaan.

Kehotunnekasvatuksen painotus on lapsen kehoon, tunne- ja turvataitoihin. Kehotunnekasvatuksen tarkoituksena on myönteisen kehonkuvan vahvistaminen, tunteiden tunnistaminen ja toisten kehon kunnioittaminen. Kehotunnekasvatuksella autetaan lasta tunnistamaan tunteitaan ja tuntemaan omaa kehoaan. Näiden sisältöjen johdonmukainen käsittely varhaiskasvatusvuoden aikana edes kerran tukee lapsen hyvinvointia. Spontaanit arjen tilanteet muistuttaen ja vahvistaen ovat myös tärkeässä roolissa. Monia aiheita on helppo käsitellä esimerkiksi videoiden ja kuvakirjojen avulla.

Lapsen kysymyksiin tulisi aina vastata. Kasvattajalla ei tarvitse aina olla vastausta valmiina, vaan hän voi hyvin sanoa ensin: ”Onpa hyvä kysymys. Minun pitää miettiä hetki, mutta palaan tähän kohta.” Tärkeintä on kasvattajasta välittyvä myönteinen asenne. Jos lapsen kysymykselle nauretaan tai hän huomaa aikuisen vaivaantuvan siitä, lapsi saa viestin, että kysymys oli väärä tai nolo. Lapsi ei välttämättä uskalla kysyä enää jatkossa. Päiväkodeissa kuulee lapsilta erilaisia kysymyksiä liittyen seksuaalisuuteen. Tärkeää on kasvattajien tekemä yhteistyö, missä ja miten seksuaalisuudesta puhutaan lasten kanssa ja miten itsensä kosketteluun ja alastomuuteen suhtaudutaan.

Kasvattajan tulee olla perehtynyt kehotunnekasvatukseen, jotta hänellä on ymmärrys hänen vaikutusvallastaan kehotunnekasvuun. Lapset imevät kaiken, kuten aikuisten asenteet, sanat, tunnetilat sekä häpeilyn ja vaikenemisen kulttuurin.

Aiheeseen perehtymällä oma ahdistus ja vaikeus aihepiiriä kohtaan helpottavat. Aikuisten asiat eivät kuulu lapsille eikä kehotunnekasvatus tarjoa mitään, mikä ei olisi ikätason mukaisesti sopivaa lapsille. Kehotunnekasvatus tukee myönteistä kasvua, hyvinvointia sekä antaa eväitä itsensä kunnioittamiseen ja suojelemiseen.

Seksuaalioikeudet kuuluvat ihmisoikeuksiin. Lasten oikeuksiin ja eurooppalaisten seksuaalikasvatuksen standardien mukaan jo alle 4-vuotiaiden kuuluu saada tietää, esimerkiksi omasta kehostaan ja sen suojelusta ja ihmisten lisääntymisen perusasioista. Lasta tulee myös suojella kaikenlaiselta fyysiseltä ja henkiseltä väkivallalta sekä hyväksikäytöltä. Keho on keskeinen osa itsemääräämisoikeutta. Aikuisella on velvollisuus huolehtia lapsen kehityksestä ja turvallisuudesta. Varhaiskasvattajalla on ilmoitusvelvollisuus ilmoittaa viipymättä kunnan sosiaalihuoltoon, jos on saanut tietää tehtävässään lapsesta, jonka kehitystä vaarantavat olosuhteet tai käyttäytyminen vaativat lastensuojelutarpeen kartoittamista. Tahoilla on velvollisuus ilmoittaa myös poliisille lapsen seksuaalisesta kaltoinkohtelusta tai epäilystä.

Lapsen seksuaalisen kaltoinkohtelun epäily voi nousta esiin esimerkiksi lapsen kertomuksesta. Lapsen seksuaalisen hyväksikäytön oireita ovat fyysiset havainnot, kuten mustelmat, psykosomaattiset oireet, jotka liittyvät esimerkiksi nukkumiseen tai wc-käynteihin sekä erilaiset käytösoireet, kuten pitkään jatkunut puhe seksuaaliasioista tai muihin kohdistuva seksuaalinen käytös.

Asioista tulee puhua oikeilla termeillä, esimerkiksi pimppi on pimppi, ei rusetti. Lapset oppivat varhaiskasvattajan kautta, että ne ovat normaaleja kehonosia kuten jalka tai käsi.

Kun puhut lapselle ihmiskehosta, ajattele puhuvasi hänelle hänestä itsestään. Puhu positiivisesti ja hyväksyvästi. Se, kuinka lapselle puhutaan, vaikuttaa merkittävästi siihen, kuinka hän oppii itsensä ja kehonsa kokemaan. "Olenko oikeanlainen?" "Olenko hyvä?"

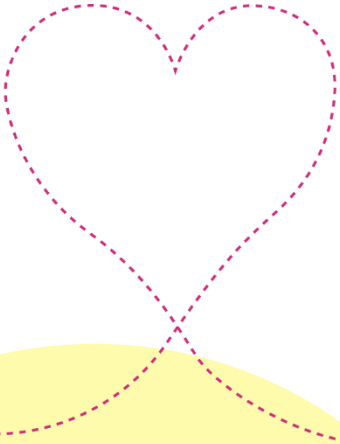
MITÄ OVAT TUNNETAIDOT?

Tunnetaitoihin kuuluu kysymyksiä, kuten osaanko tunnistaa myönteisen ja kielteisen tunteen sekä miltä minusta tuntuu?

Tunnetaitoihin kuuluu tunteiden ilmaiseminen ja niiden tunnistaminen. Lapsi opettelee tunnetaitoja, joten aikuista tarvitaan tunteiden säätelyyn. Tavoitteena on saada lapsi luottamaan omaan tunteeseen, oppimaan mikä on huono ja mikä hyvä kosketus. Lapsella oikeus lopettaa tilanne niin lapsen kuin aikuisen kanssa. Varhaiskasvatuksen tehtävänä on auttaa lapsia itsesäätelyssä ja tunteiden ilmaisussa. Lasten tunnetaidot vahvistuvat havaitsemalla ja nimeämällä tunteita. Samalla lapsia opetetaan suojelemaan ja kunnioittamaan omaa ja muiden kehoa. Varhaiskasvatusikäinen rakastaa paljon omaa kehoaan, itseään ja perhettään.

Lapsille tulee opettaa totuudenmukaisesti, mutta hienotunteisesti kertomalla, mikä on sopivaa missäkin tilanteessa.

Rakastuminen tuntuu hyvältä, jonka takia lapsen rakastumista tulee tukea.

Lapsi saattaa usein rakastua johonkin aikuiseen, jonka on kokenut turvalliseksi. Tässä kohtaa lapselle voi sanoa, että rakastaa voi, vaikka ei ole seurustelusuhdetta.

Tunnetaitoja tulee opettaa luontevasti arjen ja varhaiskasvatuksen osana. Tutustuessa kehoon nämä tulevat normaalisti mukana. Esimerkiksi aikuiset eivät tiedä, mikä kosketus lapsesta tuntuu hyvältä, joten on tärkeää vahvistaa lapsen rohkeutta luottaa omiin tunteisiin. Lapsilta ei tule olettaa, että he osaisivat päätellä sosiaalisia normeja tai ottaa huomioon toisten tunteita. Tämä on varhaiskasvatusikäisille haastavaa ikätasoisesti joka tapauksessa. Päiväkodissa lapsi voi pyytää esimerkiksi vessarauhaa ja hänen pyydetessä se täytyy suoda. Leikeissä säännöt tulee kerrata ja kaikkien tulee tietää ne, varsinkin, jos kyseessä on fyysinen leikki. Lapselle tulee myös kertoa, että leikistä voi lähteä pois, kun siltä tuntuu. Kukaan toinen ei voi tietää, missä menee oma raja ja milloin esimerkiksi hauska leikki ei olekaan enää niin hauska.

Toiset tykkäävät halia ja toiset eivät. Se ei kumminkaan tarkoita, etteikö siitä pitäisi, vaikka aina ei halua halata. Pienestä pitäen on hyvä oppia kysymään lupa kosketukseen ja samoin kosketukselle on tärkeää osata sanoa ei, jos se ei tunnu itsestä hyvältä. Jos pyydetään lopettamaan kosketus, tulee se tehdä viipymättä.

Oman tunteen ääneen ilmaisemista on tärkeä opetella konkreettisesti, esimerkiksi leikin kautta harjoittelemalla. Yksinkertainen esimerkki on halausleikki, jossa musiikin loputtua etsitään pari ja kysytään, saako halata - tässä harjoitellaan vastaamaan myönteisesti ja kielteisesti.

MITÄ OVAT TURVATAIDOT?

Turvataitokasvatus on laaja-alaista lapsen kasvun tukemista.

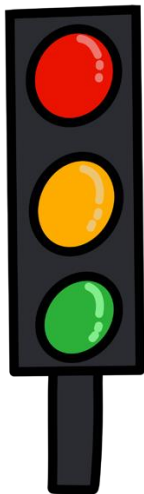
Turvataitokasvatuksen avulla lapset oppivat taitoja, joilla voidaan välttyä joutumasta väkivallan, kiusaamisen ja seksuaalisen hyväksikäytön uhriksi. Turvataitokasvatus edistää lapsen itseluottamusta ja rohkaisee lasta kertomaan aikuiselle huolista, jonka myötä aikuiset havaitsevat herkemmin lapsen huolenaiheita. Oman kehon suojeluun liittyvien turvataitojen pohja on se, että aikuiset ovat osoittaneet, että myös intiimeistä asioista voi puhua normaalisti, etenkin läheisten aikuisten kanssa. Kehon osien nimeäminen on tämän ensimmäinen askel, sillä aikuisen malli antaa myös lapselle sanat ja luvan puhua. Turvataitojen opettaminen on kuin liikennesääntöjen opettamista: lapsi saa itsevarmuutta, kun hän oppii, osaa ja voi vaikuttaa asioihin itse.

Aikuisellekin saa sanoa ei, jos esimerkiksi sylissä olo ahdistaa tai joku hauskalta tuntunut leikki alkaa tuntua oudolta. On tärkeää oppia jo lapsena, ettei läheisyyttä ole pakko jakaa, varsinkaan painostuksen alla. Lapset eivät voi oppia tätä, jos siitä ei heille kerrota. Tämä on tärkeä taito elämässä ja keskeinen osa hyväksikäyttöjen ennaltaehkäisyä. Turvataitojen opettaminen varhaiskasvatuksessa on tärkeää, koska kiusaamista tai lapsiin kohdistuvaa väkivaltaa voi esiintyä esimerkiksi omassa kodissa.

Lapsi ottaa omaa kehoa haltuun hitaasti tuen avulla. Lapselle opetetaan, ettei pippelin tai pimpin kaivamista tehdä julkisesti, mutta yksin ollessa sitä voi tehdä. Sukuelimet ovat jokaisen yksityisaluetta. Lasten kanssa tulee puhua erilaisista kosketuksista sekä siitä, miten erilaisia ihmiset ovat kosketuksien suhteen. Mikä tuntuu hyvältä ja mikä pahalta kosketukselta?

Älä opeta turvataitoja, jos olet itse voimakkaan tunnetilan vallassa, esimerkiksi säikähtänyt tai ahdistunut. Opeta neutraalisti puhuen, niin kuin opettaisit liikennesääntöjä.

Uimapukusääntö on, että alueet, jotka jäävät uimapuvun alle, ovat lapsen yksityisalueita ja niistä alueista lapsi saa itse määrätä. Uimapukualueisiin kukaan ei saa koskettaa ilman lupaa ja hyvää syytä. Pimppi- ja pippeliasioissa lapselle opetetaan, että lapsella ei ole pakkoja niiden näyttämiseen. Aina saa sanoa ”ei”, mikäli tilanne ei ole miellyttävä. Tällä tavoin lapselle opetetaan, että seksuaalinen väkivalta on kiellettyä.

Vihreän ja punaisen valon kosketus opetetaan myös lapselle; valojen kosketuksella tarkoitetaan, että on olemassa erilaisia kosketuksia. Vihreästä tulee hyvä olo ja punainen valo sattuu tai pelottaa. Jokainen kokee kosketukset eri tavalla, toiset tykkäävät rutistuksista ja toiset eivät halua esimerkiksi halata. Punaisen valon kosketukset eivät ole salaisuuksia, vaikka joku niin sanoisikin. Ikävästä kosketuksesta pitää kertoa turvalliselle aikuiselle.

Kolmen kohdan sääntö tarkoittaa sitä, että opetetaan lapselle

1. sanomaan pelottaviin tilanteisiin ”ei”,
2. poistumaan paikalta ja
3. kertomaan asiasta turvalliselle aikuiselle.

Tätä voi harjoitella esimerkiksi leikin kautta, jossa lapsi kokeilee, miltä ”ei” sanan sanominen tuntuu.

MITÄ ON LAPSEN MYÖNTEINEN MINÄKUVA

Myönteinen kehoitsetunto on vahva pohja myönteiselle minäkuvulle.

Keskeinen tavoite on luoda lapsille realistinen, positiivinen ja hyväksyvä kuva itsestään, kun puhutaan kehoista. Lapsille tulee korostaa jokaisen kehon olevan erilainen ja juuri oikeanlainen sellaisenaan. Varhaiskasvatuksessa on hyvä käydä läpi, että jokainen on erilainen ihminen. Varhaiskasvatuksen lapsiryhmän lapsissa on paljon samaa, mutta jokainen on silti yksilö. Minkäänlainen kiusaaminen toisen ulkonäöstä ei ole koskaan suotavaa.

On hyvä käydä läpi myös perheiden moninaisuuksia. Jokaiselle lapselle oma perhe on todella tärkeä ja rakas. Lapsen perhettä, kotia tai sitä, kenestä kukakin tykkää ei tule loukata, koska se satuttaa varmasti. Lapsille on tärkeää kertoa myös se, että hänen kehonsa on oikeanlainen kaikkialta, myös sukuelinalueelta. Sukuelimet ovatkin vähän kuin kasvot, jokaisella oman näköiset. Näistä tulee puhua sillä, jos lapsi ei näitä asioita tiedä, voi hän kokea epävarmuutta itseään kohtaan.

Kehon voidaan kertoa olevan meidän ystävä, josta kannattaa pitää hyvää huolta, sillä se kulkee mukamme läpi elämän. Samalla voidaan kertoa kehon pitävän hyvästä puhtaudesta, liikunnasta, hyvästä ruoasta, unesta ja läheisyydestä tuttujen kanssa, nämä ovat myös varhaiskasvatussuunnitelman sisältöjä.

Lapsi on ylpeä kehostaan sekä usein kokee kehonsa olevan parhain kaikista. Tällaista kokemusta tukee muun muassa iloiset kohtaamiset, peuhupainit ja lapsen sylissä pito. Muutaman vuoden ikäinen lapsi on myös ylpeä sukuelimistään ja niiden koskettelu tuo turvaa ja lohtua muiden kehonosien koskettelujen ohella. Kun puhutaan varhaiskasvatusikäisten lasten itsetyydytyksestä, käytetään sanaa unnutus. Unnutus tarkoittaa, että lapsi hakee sukuelimiensä kautta hyvän olon tunnetta. Unnutuksen tavoitteena on mielihyvä, lohtu ja rauhoittuminen ja se tähtääkin rauhoittumiseen, ei niinkään kiihottumiseen. Lapsille voi kertoa unnutuksen olevan hyväksyttävää, mutta sitä ei tehdä, kun muita on paikalla, vaan sen jokaisen oma ja yksityinen hetki. Lapsille tulee myös kertoa, että sukuelimiä koskiessa tulee olla puhtaat kädet, sillä ne paikat ovat herkkiä lialle. Myöskään mihinkään kehon paikkoihin, kuten nenään, korvaan, peräreikään eikä emättimeen tulee työntää mitään sisälle.

Varhaiskasvatuksessa lapsille tulee mahdollistaa onnistumisen kokemuksia, sillä ne tukevat lapsen myönteisen minäkuvan rakentumista.

Aikuisten tulee suojata lapsen kehitystä sekä opettaa lapsille tietoa heidän koskemattomuudestaan. Varhaiseen seksuaalisuuteen eivät kuulu kipu, nöyryytys, hyväksikäyttö, minkä takia kasvatusväkivaltaa ei käytetä. Esimerkiksi tukistelun kautta lapsi tuntee kehonsa arvottomaksi.

TOIMINNALLISET HARJOITUKSET

Varhaiskasvatuksen toiminnan suunnittelussa on hyvä ottaa huomioon, että tuokiot ovat lapsia aktivoivia ja monipuolisia. Toiminnassa on hyvä käyttää apuna esimerkiksi kuvia puheen tukena. Varsinaiset toiminnalliset sisällöt eivät tarvitse olla monimutkaisia ja ne olisi hyvä olla kerralla lyhyitä.

Pää-olkapää-peppu- laululeikki (Fröbelin palikat)

Perusleikin tullessa tutuksi, voidaan valita muitakin kehonosia.

1-2-3 kehonosat

Ohjaaja laskee 1-2-3 ja sanoo jonkun kehonosan (esim. nilkka, nenä).

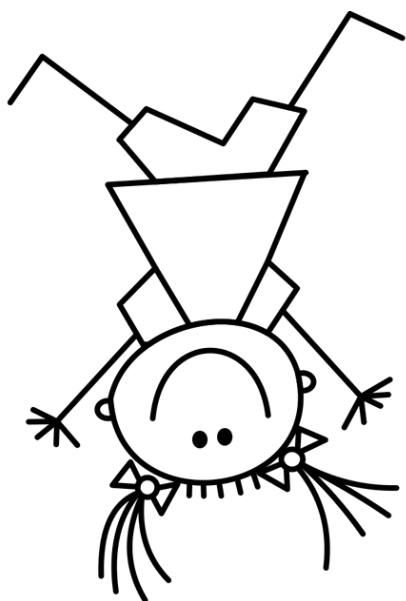
Lapset koskettavat kyseistä kehonosaa mahdollisimman nopeasti.

Ohjeistuksen voi vaihtaa niin, että sanotulla kehonosalla kosketaan mahdollisimman nopeasti lattiaa.

Lasten kanssa voi myös käydä läpi, mikä on kyseisen kehonosan tehtävä.

Peli kehonosakorteilla

Maassa on kortteja (esim. post-it laput), joissa on eri kehonosia kuvina ja/tai sanana. Yksi lapsi nostaa vuorollaan kortin ja mietitään yhdessä, mikä kehonosa se on ja mikä on sen tehtävä. Sitten lapsi saa kiinnittää sen ohjaajan kehoon oikealle paikalle.

Tasapainopeli pareittain

Nostetaan pussista kortteja, joissa on kaksi kehonosaa, esim. polvi-käsi, selkä-selkä. Ohjaaja antaa kortin parille, joka asettaa kortin kyseisten kehonosien väliin. Kortti ei saisi tippua. Kortteja voi olla useampia, jolloin on hankalampaa saada kortit pysymään paikallaan ja tasapainoilla samalla parin kanssa.

Omien kehojen piirtäminen

Lapsi menee makaamaan selälleen suuren paperin päälle lattialle. Toinen lapsi tai ohjaaja piirtää lapsen ääriviivat kynällä paperille. Suurten paperihahmojen ollessa valmiina, niiden sisälle voi merkitä eri asioita opetustavoitteiden mukaisesti, mitkä sopivat kyseiselle ryhmälle.

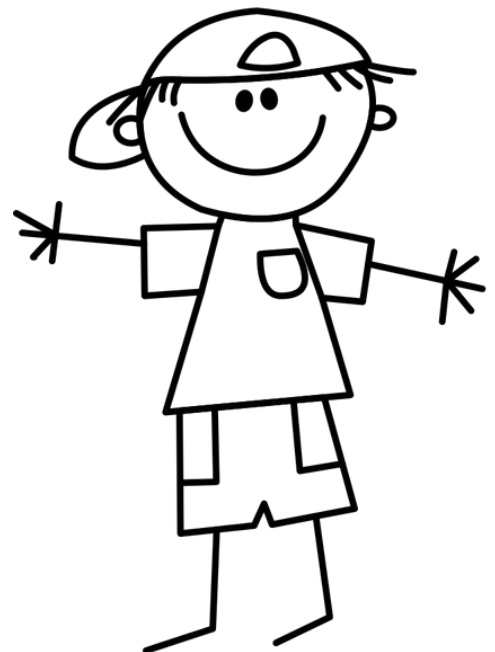
1. Omalle hahmolle piirretään alushousut, minkä kautta keskustellaan, että alkkareiden alla ovat paikat, joihin saa itse tutustua ja koskettaa omassa rauhassa. Näitä paikkoja ei kumminkaan ole tapana näyttää muille.
2. Omaan hahmoon voi merkitä liikennevalovärein, miltä eri kosketus tuntuu eri paikoissa. Vihreä = kosketus tuntuu hyvältä, keltainen = kosketus tuntuu joskus hyvältä, mutta kosketus riippuu tilanteesta (esimerkiksi vanhemman kutittelu on ok, mutta muiden kosketus ei), punainen = kehon herkät paikat ja sellaiset, joihin ei halua, että kosketaan.

Nukkedraama

1. Ohjaaja ensin esittää tilanteen, jossa toinen hahmo sanoo ikävää toisen ulkonäöstä. Sitten ohjaaja sanoo STOP ja esitys pysähtyy. Keskustellaan, miltä toisesta tuntuu ja miksi toinen sanoi näin. Miten tilanteessa voisi toimia eri tavalla? Kun lasten kanssa on keskusteltu ja tuotu hyviä vaihtoehtoja, niin ohjaaja esittää tilanteen nukeilla uudelleen, mutta uuden ratkaisun kanssa.
2. Kolmen kohdan sääntöä voidaan käydä läpi, kun ohjaaja esittää tilanteen. Esimerkiksi mukava, tuntematon aikuinen pyytää lapsia katsomaan koiranpentuja autoonsa, kun lapset leikkivät ulkona. Lapset vastaavat ystävällisesti, mutta napakasti "Ei kiitos, käydään ensin kysymässä aikuiselta" ja lähtevät tutun aikuisen luo kertomaan tilanteesta.

Halausleikki

Musiikin loputtua etsitään pari ja kysytään, saako halata - tässä harjoitellaan vastaamaan myönteisesti ja kielteisesti.

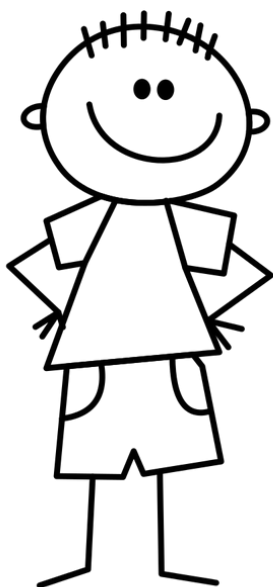

Liikennevalot leikin kautta

Vihreä= saa koskettaa, punainen= ei saa koskettaa, keltainen= muutin mieleni.

Lapset ovat pareittain ja jokaisella lapsella on kaksi lelua. Lapset harjoittelevat tilanteita, joissa hahmot kysyvät toisiaan erilaisiin leikkeihin.

Harjoituksen aikana lapset kokeilevat eri liikennevalojen värien toimintoja. Aikuinen ohjaa mukana.

Tunnepatsasleikki

Ohjaajalla on tunnekuvia. Musiikki soi ja lapset liikkuvat sen tahdissa. Musiikin loputtua lapset pysähtyvät ja ohjaaja kertoo tunteen ja näyttää samalla kuvan kyseisestä tunteesta. Tällöin lasten tulee muodostaa itse tätä tunnetta kuvaava patsas.

Loppusanat

Toivomme, että sait oppaastamme pohjan kehotunnekasvatukselle sekä siihen liittyville asioille. Toivottavasti oppaamme auttaa konkreettisesti, tärkeässä, varhaiskasvattajan työssä. Opas kulkee mukanasasi ja voit aina palata siihen.

Kiitos!

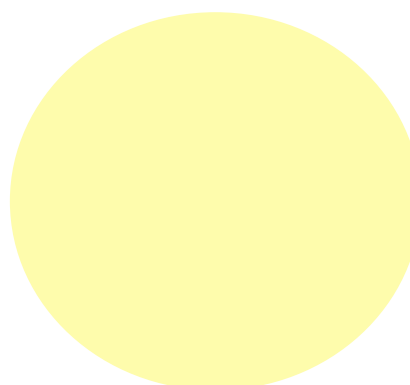
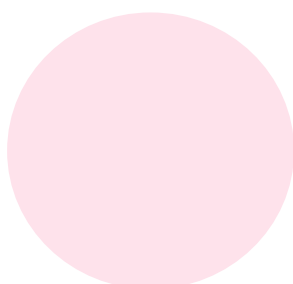
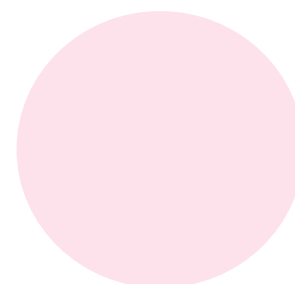
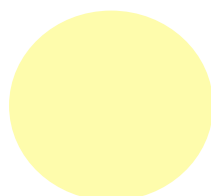
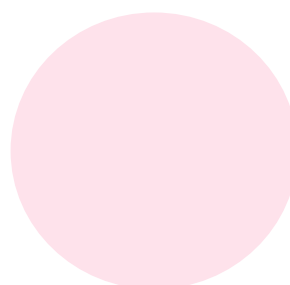
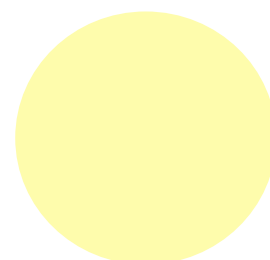
Tekijät:

Jenna Kettunen & Jonna Sairanen

Sosionomi (AMK)

Karelia Ammattikorkeakoulu

2020

LÄHTEET

- Bildjuschkin, K. & Ruuhilahti, S. 2008. Seksiä vaatteet päällä. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Tammi.
- Cacciatore, R. & Ingman-Friberg, S. 2016. Ongelmallinen ja huolestuttava käytös. Teoksessa Ingman-Friberg, S. & Cacciatore, R. (toim.) Keho on leikki. Helsinki: Duodecim & Väestöliitto. 87–91.
- Cacciatore, R., Kauppinen, P. & Ingman-Friberg, S. 2016. Turvataidot ovat lapsen oikeus. Teoksessa Ingman-Friberg, S. & Cacciatore, R. (toim.) Keho on leikki. Helsinki: Duodecim & Väestöliitto. 95–109.
- Cacciatore, R. 2007. Huomenna pannaan pussauskoppiin. Porvoo: WS Bookwell Oy.
- Ingman-Friberg, S. & Cacciatore, R. 2016a. Seksuaalikasvatus on hankala sana. Teoksessa Ingman-Friberg, S. & Cacciatore, R. (toim.) Keho on leikki. Helsinki: Duodecim & Väestöliitto. 82–86.
- Ingman-Friberg, S. & Cacciatore, R. 2016c. Keho on leikki. Helsinki: Duodecim & Väestöliitto. 18–19.
- Ingman-Friberg, S. & Cacciatore, R. 2016b. Mitä on lapsen seksuaalisuus. Teoksessa Ingman-Friberg, S. & Cacciatore, R. (toim.) Keho on leikki. Helsinki: Duodecim & Väestöliitto.
- Korteniemi-Poikela, E. & Cacciatore, R. 2010. Portaita pitkin. Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Laki lapsen huollosta ja tapaamisoikeudesta 2019/190.
- Opetushallitus. 2019. Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet 2018. https://www.oph.fi/sites/default/files/documents/varhaiskasvatussuunnitelman_perusteet.pdf 16.2.2020.
- Sahlstén, S. 2020. Seksuaalikasvattaja. Kasvukaruselli. Sähköpostihaastattelu. 22.3.2020.
- Terveyden ja hyvinvoinnin laitos. 2010. Seksuaalikasvatuksen standardit Euroopassa. <https://www.julkari.fi/bitstream/handle/10024/80220/039844e2-c540-4e81-834e-6f11e0218246.pdf?sequence=1> 14.1.2020.
- Terveyden ja hyvinvoinnin laitos. 2019. Turvataitokasvatus. https://thl.fi/fi/web/lapset-nuoret-ja-perheet/tyon_tueksi/vakivallan-ehkaisy/lapsen-kaltoinkohtelu/turvataitokasvatus 11.2.2020.
- Väestöliitto. 2020. Kehotunnekasvatus mukaan varhaiskasvatussuunnitelmiin. https://www.vaestoliitto.fi/vanhemmuus/tietoa_vanhemmille/pienten_lasten_vanhemat/lapsijaseksuaalisuus/kehotunnekasvatus-mukaan-varhais/ 17.2.2020.

